

**«Дивану-лугат-ит-түрк» чыгармасындагы тууранды
сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү(Divanü Lügat-it-Türk' teki
Yansıma Kelimelerin Fonetik Özellikleri) .**

Dr. Ergün Koca¹

М. Кашкари түрк тилдеринин фонетикалык өзгөчөлүктөрүн эң жакшы билген окумуштуу болгонунан XI к. тилиндеги түрк урууларынын тилдерине мүнөздүү болгон фонетикалык кубулуштары жөнүндө жогоруда көрсөткөнүбүздөй тыбыштардын алмашуусу, тыбыштардын түшүп калышы, тыбыштардын кошулуп калышы, метатеза кубулуштары жөнүндө кеңири илимий анализдерди берген. Биз бул маалыматтардын негизинде М.Кашкаринин «ДЛТ» чыгармасында берилген тууранды сөздөрдү башка тарых булактарга салыштыруунун натыйжасында «ДЛТ» чыгармасындагы тууранды сөздөр жөнүндө төмөнкүдөй фонетикалык өзгөчөлүктөр жөнүндө токтолууну ылайыктуу деп билдик.

Негизинен тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө ой жүгүртүүдөн мурда биз бул тууранды сөздөрдүн тарыхына байланыштуу болгон фонетикалык өзгөчөлүктөрдү эки чоң топко бөлүштүрүп анализ берүүнү туура деп таптык:

1.«ДЛТ» чыгармасындагы үндүү тыбыштардын колдонулушундагы өзгөчөлүктөргө байланыштуу болгон тууранды сөздөр мындай өзгөчөлүк негизинен үндүүлөрдүн кыскарышына байланыштуу болуп, Түркиялык белгилүү түрколог, окумуштуу Хамза Зулфикар белгилегендей: -ыр, -ир, -ур, -үр; -ыш, -иш, -уш, -үш

¹ Uluslararası Atatürk Alatoö Ün.versitesi, Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

окшош мүчөлөрүнүн составындагы **ы, и, у, ү** үндүүлөрүнүн уңгуларга кошулганда түшүп калуусуна байланыштуу² кеңири маалымат бар.

а) Үндүүлөрдүн түшүшү.

«ДЛТ» чыгармасында:

Чак(ы)р < чакрышты, чакрышур, чакрышмак (2,209)

Чык(ы)р < чыкрашты (2,209), чыкратты (2,334), чыкрады (3,280),

Чынг(ы)р< чынграды (3,402), чынграк (3,383), чынгатты (2,358),

Чик(и)р < чикреди (3,280),

Чок(у)р< чокрады (3,280), чократ- (3,334) чокра- (1,492)

Ынг(ы)р<ынгыраса (1,120), ынгранды (1,289), ынгатты (2,357), ынграшу (3,398),

Как(ы)р<какрашды (2,220), какратты (3,334),

Калд(ы)р<калдрады (3,447), күлдреди (3,448),

Кык(ы)р (3,83) < кыкры (1,441) (кыкырыш) кыкрыш – (2,220)

Кылд(ы)р<кылдырык (3,417)

Кев(и)ш<кевшеш- (2,351)

Күнг(ү)р< күнгре, күнгрен (3,399)

Манг(ы)р - < мангра- (3,402) манграшур (3,398), мангатты (2,358),

Мүнг(ү)р< мүнгреди (3,403), мүнгретти (2, 358) мүнгрешти (2,358),

Ок(у)р <окра- , окрашды (1,235),

Оп(у)р<опруш- (1,232),

Ос(у)рук < осрук (1,99), осруш – (1,234)

Сык(ы)р<сыкрыш- (2,213),

Сөм(ү)р< сөмрүш- (2,213),

Тит(и)р- < тигрет (2,331),

² Zülfiyar H., Türkçede Ses Yansımaları Kelimeler, Ankara, s. 35. 1995.

Тит(и)р-< титреш- (2,217),

Йаш(ы)н<йашна- (3,310),

Йылд(ы)р (йалдыр) < йалдра- (3,437), йалдрк (йолдрук, йулдрук) (3,432).

Чув(у)ш < чувшады (2,286) чувшатты (2,336).

Шув(у)ш< шувшашмак (2,350) шувшатмак (2,337).

б) «ДЛТ» чыгармасындагы үндөштүк мыйзамы

Тил күүсү боюнча: Азыркы учурда кыргыз жана түрк тилдеринде тууранды сөздөрдө тил күүсү боюнча изилдөөдө үндөштүк мыйзамынын бузулбагандыгына күбө болдук. ДЛТ чыгармасында дагы бул мыйзамдын бузулбагандыгын белгилеп өттүк.

Мисалы: чарс-чарс, такыр-такыр тикир-тикир, өкүрдү, кишенеди, булдур-булдур ж.б.

Эрин күүсү боюнча: ДЛТ чыгармасындагы тууранды сөздөрдүн кээ бирлеринин үндөштүк мыйзамга баш ийбегендигин белгиледик.

Мисалы: жарт-журт, карт-курт, карч-курч, чар-чур, каг-куг, карч-курч, шарт –шурт ж.б. Бул мисалдардагы эрин күүсү боюнча үндөштүк мыйзамына баш ийбеген тыбыштар тууранды сөздөрдү бири-биринен бир гана фонетикалык жактан эмес семантикалык жактан да айырмалап турат. Кыймыл алгачкы сөздө дагы да күчтүүрөөк экинчисинде болсо алсызыраак.

2. «Дивану-лугат-ит-түрк» чыгармасындагы үнсүз тыбыштардын өзгөчөлүгүнө байланыштуу сөздөр.

а) Үнсүздөрдүн өзгөрүүсү:

Тарыхый булактарда көрсөтүлгүн түрк тилдеринин тарыхый фонетикасына тиешелүү болгон үнсүз фонемалардын өзгөрүшү:

б<м алмашышы, **т<д** нын алмашышы, **к<г** нын алмашышы, **ч<ж** нын алмашышы, ошондой эле метатеза кубулуштарына байланыштуу болгон тууранды сөздөрдү фонетикалык варианттарынан төмөнкү тарыхый фактылар аркылуу байланышса болот.

й-< ж-

Жагыла (**jagıla-**): (Каны акып жагылады, жыгылады) (3,325. Бул сөз **йагыла-**, **йыгыла-** формасындагы сөз болуп, сөз башындагы «ш» (**şagıla-**) фонемасы менен башталган тууранды сөздөрдө «ч» (**çagıla-**) варианттары да жолугат.

Мисалы: **чар чар** (1,324) < **шар шар** «ар кандай суюк заттын аккандагы табышы» (1,324), **чап чап** (1,318) < **шап шап**(3,145) «заттардын бири бирине тийишүүсүнөн чыккан табыш» ошондой эле этиш маанисиндеги **шагыла** – (3,324), «ч» варианты менен дагы колдонулушу жөнүндө түркиялык окумуштуу Хамза Зулфикар маалымат берет.³

б<м

М.Кашкаридеги **бакыр**–(3,186) < **макыр** (3,402) – (бакыруу) жана маңгыр формасында колдонулушу жөнүндө маалымат берилет.⁴

бынар< **мынгар** «булак, суунун көзү» (2,280)

ч<ж

чигир чигир (1,363)< **жигир жигир**⁵

к<г

кар кур эт (1,324) < **гар гур эт**⁶ () «»

м<б

³ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 61. 1995.

⁴ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 74. 1995.

⁵ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 77. 1995.

⁶ **Zulfikar H.**, Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s, 79. 1995.

беле <меле⁷

к < ч

чарс чарс (1,348) < карс карс (1,348)

нат (1, 339) < бат (1,319)

натламак(3,291) < батламак (3,291)

й < б

йарт йурт эт (1,341) < барт бурт эт (1, 341)

М. Кашкаридеги маалыматтарды тууранды сөздөрдүн башындагы «т» үнсүз фонемасы «д» фонемасына алмашкан варианты жолукпайт. Мисалы: *токы-, токыт-, доку-, докуш-* формасында жолукпайт. Бирок башка булактарда М.Кашкаридеги «т» менен башталган тууранды сөздөрдүн «д» менен көп жолуктурууга болот. Мисалы:

түрт - (3,425) (М.К.)

дүрт - ⁸ (,)

түртүл - (М.К.)

дүртүл - ⁹

түртүн - (М.К)

дүртүн - ¹⁰

түртүш - (М.К)

дүртүш - ¹¹

таңк тунк эт < (3, 357) даңк дунк эт (3, 357)

⁷ Zulfikar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, s. 81. 1995.

⁸ Türkçe sözlük. TDK. - Ankara, 2005.

⁹ Zulfikar H., Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, Ankara, 1995.

¹⁰ Кысасы Енбийя (Араб тилинен которулган XIV.кк.)

¹¹ Мустафа Дарир (Ерзурумлу), Антер – найм (Антер бин Шеддадин араб чыгармасынын котормосу) XIV кк.

М.Кашкаридеги маалыматтарды тууранды сөздөр «к» менен башталганда «г» тыбышынын каткалаң «к» тыбышынан келиши көп жолугат. Мисалы: каг каг эт. Бирок, каг каг формасында колдонулат, как как вариантында көрсөтүлгөн эмес.

б) **Метатеза кубулушунда** жолуккан тууранды сөздөр жөнүндө да Хамза Зүлфикар кеңири маалымат берип, М.Кашкаридеги асур (1,178) тууранды сөзү башка булактарда аксыр (TDS)¹², аксырык (BÜRŪH)¹³, асгырыш (TDS)¹⁴, агсур (İHLAS)¹⁵, аксир (KESİR)¹⁶.

в) «ДЛТ» чыгармасында да үнсүздөрдүн ээрчишүүсү менен ага жалганган мүчөлөрдүн ортосунда болот да алар каткалаң жана жумшактыгына карай бири-бирин ээрчишет.

Мисалы: *как кук эт-, ток ток эт-, тикир- тикир эт-, токы-, токыт, токыл-, токыш-, токыл-, бакыр- ж.б.*

Жыйынтыктап айтканда, «ДЛТ» чыгармасындагы тууранды сөздөр фонетикалык жактан азыркы түрк тилдериндеги тууранды сөздөрдүн фонетикалык булактарынын тарыхын үйрөтүүдөгү ролу абдан чоң.

Жогоруда кыскача М.Кашкаринин түрк тилдери жөнүндөгү берген ар түрдүү тармактагы маалыматтардын ичинде биздин диссертациялык темабызга байланыштуу болгон алгачкы маалыматтарды «ДЛТ» да жолуктурууга болот. Мына ошол себептен биз ишибиздин эң алгачкы бөлүмүндө Караханиддер доорундагы түрк адабий тилиндеги тууранды

¹² Хамзаев, М., Түркмөн тилинин сөзлүгү, Ашхабад, 1962.

¹³ Мүтержим Асим (Антепли) Бурхан –Ы- каты (Фарсча-Сөзлүктөн Түркчөйө чевирин) XVIII – XIX кк..

¹⁴ Хамзаев, М., Түркмөн Дилинин Сөзлүгү, Ашхабад, 1962.

¹⁵ Мустафа бин Мехмед (Анкаралы) Ихлас Тефсири XIV кк.

¹⁶ Хазыр бин Желаледдин Тарих –ы- Ибни Кесир (Араб дилинен чевирин тарих) XV кк.

сөздөр жөнүндө тарыхый маалыматтарды берүүнү ылайыктуу деп таптык.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ(Kaynaklar)

- 1. Divanü-Lügati't-Türk**, (Çev. Besim Atalay) Ankara, 2006.
- 2.С.М.Муталлибов**, Морфология ва лексика тарихидан кыскача очерк, Т., 1959, 210-б.
- 3. Zülfikar H.**,Türkçede Ses Yansımali Kelimeler, - Ankara, 1995.
- 4.Çağatay, S.**, Uygurca Hendiadyoinler, Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler, DTCF yayını, - Ankara, 1978, s. 29-66.
- 5.Tuna O.N.**,Türkçede Tekrarlar. İ. Üniversitesi,TDED, cilt III. №3-4. İstanbul. 1949; 1950 cilt IV.№ 1-2.
- 6.Türkay, K.**, *Kaşgarlı'nın Derlediği Yansıma Sözcükler*, Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara 1978 s. 241-257
- 7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.** –Фрунзе. 1984.
- 8.Юдахин К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк. – Москва, 1965.
- 9.Юнусалиев Б. М.** Киргизская лексикология. - Москва,1959. с.156.
- 10.Кудайбергенов С.** Подражательные слова в кыргызском языке. - Фрунзе,1957.
- 11.Кононов А.Н.** Грамматика современного турецкого языка. – Москва, 1956,стр. 363-372. XXXVI, 1-2,1929.
- 12.Tietze, A.**, Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati ,Cilt I (A-E) ,- İstanbul,2002
- 13.Ашмарин Н.И.**, Основы чувашской мимологии: О подражательных словах в чувашском языке. –Казань. 1928.
- 14.Caferova S.**, Muasir Türk Dillerinde Teglidi Sözlerin Leksik ve Semantik Hususiyetleri, Dil ve Edebiyat, c. 6., Баку, 1975.

15. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили (морфология). Бишкек. 1980. 204-б.

16. Абдувалиев.И, Садыков Т., Азыркы кыргыз тили (морфология).- Б.,1997. 259-б.

17. М. Худайкулиев. Подражательные слова в туркменском языке. Ашхабат. 1962.

18. Хамид Төмөр. Азыркы уйгур тили грамматикасы (морфология) улуттар басмасы. 1987 452-бет; өзбек тили 1-китеп. Ташкент. 1989.